

Recensioner

Lindberg, Bo, 2022: Disputation, dissertation, avhandling. Historien om en genre. (KVHAA Handlingar. Historiska serien 40.) 228 s. Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. ISSN 0083-6788, ISBN 978-91-88763-28-0.

Vår tids akademiska avhandlingar har sitt ursprung i det tidigmoderna universitetets dissertationer på latin. Dessa annonserar i sitt kortaste omfång titeln på en disputation, namnet på dess ordförande (*preses*), respondentens namn, tid och plats för den retoriska debatten samt i en nummerad lista de teser som respondenten ska försvara inför en fakultetsopponent. Vid de »nakna» tesernas period i början på 1600-talet är genrebeteckningarna inledningsvis *frågor, satser, teser* och *aforismer*. Efter hand som teserna blir »klädda» och dissertationerna utförligare kommer beteckningar som *tankar, akademisk övning, akademiskt försök* och *disputation*. Först på 1690-talet används *dissertation* och på 1700-talet till sist *avhandling*. Denna genrehistoria är utförligt berättad av Bo Lindberg i *Disputation, dissertation, avhandling* (2022), en vacker bok utgiven i Vitterhetsakademiens historiska serie. Disputationsgenren förstås inte som en enskild texttyp i en särskild situationskontext, utan som ett väsen, ett delvis svårfångat system av pedagogiska, vetenskapliga, rituella och sociala faktorer i den tidigmoderna universitetsvärlden. Det är studiens genreteoretiska utgångspunkt. Disputationerna med sin flerfunktionalitet kallas i en tysk konferensvolyms titel (i min översättning) för »polyvalenta organ för produktion av lärt vetande» (Gindhart, Marti & Seidel 2016).

För perioden 1600–1852 finns 23 721 dissertationer katalogiserade från universiteten i Uppsala, Åbo och Lund. Av dessa har 13 552 skrivits i Uppsala. Från denna rika materialsamling har Lindberg tagit två stickprov. I det första ingår 129 dissertationer som förtecknas alfabetiskt och utgör underlag för genrehistoriken. Det andra stickprovet, med 223 dissertationer, åskådliggör deras innehåll, anger titlarna i svensk översättning samt ordnar dem kronologiskt under olika temarubriker. Vid Uppsala universitetsbibliotek är en digitalisering av dissertationerna i sin slutfas, så att nästan alla titlar i studiens båda stickprov är sök- och läsbara i DiVA, digitalt vetenskapligt arkiv. Att som läsare av boken samtidigt ha tillgång till dissertationerna är en fascinerande upplevelse som ökar förståelsen av den detaljrika studien. Författaren tar i sin analys stöd av en rad övriga källskrifter och fokus ligger på Uppsala universitet.

Under 1600- och 1700-talen bestod universitetet av fyra fakulteter. Den filosofiska var störst med ett brett grundläggande utbud av ämnen, som i gymnasiet, men på högre nivå. Dessa var en förberedelse för studier i de högre, »yrkesinriktade» fakulteterna för teologi, juridik och medicin. En överväldigande majoritet av dissertationerna lades fram vid den filosofiska fakulteten. Ämnesvalen var filosofiska och humanistiska. Så kallade övningsdissertationer *pro exercitio* är i majoritet. Inte fullt lika många studenter lade fram en gradualavhandling, en dissertation *pro gradu*. Båda kategorierna ventilerades vid disputationer. Den senare kategoriens studenter promoverades till *magister*, som var en titel med medeltida tradition som stod lärarverksamheten närmast. Utbildning och kyrka utgjorde samma karriärväg, den ecklesiastiska, och man kunde ganska fritt växla mellan olika delar. En skolkollega kunde bli komminister, en gymnasielektor kyrkoherde, en professor biskop.

Dissertationslitteraturen har på sätt och vis varit förbisedd som studieobjekt, menar Lindberg. Lärdomshistoriker har visserligen läst dissertationerna, studerat innehållet och noterat disputationsväsendets diffusa system, men inte närmare undersökt genrens flerfunktionalitet. På senare år har ambitiösa tyska antologier anlagt ett europeiskt perspektiv på disputationsväsendet och flera bidrag i dessa antologier handlar om dissertationer vid svenska universitet. Vidare har svenska filologer utvecklat sina språkliga frågeställningar och intresserat sig mer för texternas innehåll och funktion. Dissertationsväsendet har alltså beforskats, men bara portionsvis. Därför vill Lindberg ta ett helhetsgrepp och följa genrens utveckling, särskilt från början av 1600-talet till mitten av 1800-talet, då universiteten fick nya statuter och utvecklingen mot den moderna doktorsavhandlingen inleddes.

Helhetsgreppet om genrehistorien innebär tre huvudperspektiv, nämligen det formella, det sociala och det innehållsiga. Till det första, formella perspektivet hör förhållandet mellan muntlig disputation och skriftlig dissertation samt genrens pedagogiska och vetenskapliga syften. Hit hör även språkfrågan om latinet och den förbryllande frågan om det otydliga författarskapet. Var det professorn, disputationens preses, som hade skrivit dissertationen eller respondenten? Till det andra, sociala perspektivet hör frågor om hur klientskap, sponsorer och nätverk kan avläsas i de tryckta dissertationernas »kringtexter», som dedikationer och gratulationer. Till det sociala perspektivet hör även frågor om disputationenkostnader liksom frågor om karriär. Det tredje och sista, det innehållsiga perspektivet ställer frågorna om i vilken utsträckning dissertationerna kan karakteriseras som en vetenskaplig genre. Studien avslutas med en jämförelse med nutidens forskarutbildning, avhandlingsproduktion, disputationer och doktorsexamen i syfte att söka kontinuiteter i den historiska utvecklingen.

Traditionen från medeltiden och renässansen i den akademiska utbildningen var träning i formella, framför allt muntliga färdigheter i logik, retorik och latin. Teser och frågor uppställdes samt diskuterades av en opponent och en respondent. Tanke-redskapet var Aristoteles logik med syllogismen som slutledningsregel, det vill säga att från två premisser komma till en konklusion. Disputerandet var metoden att finna sanningen, en del av den akademiska pedagogiken som studenterna redan hade praktiserat i gymnasiet. Med boktryckarkonsten kom tryckta förteckningar över de »nakna» teserna som skulle ventileras i en disputation. Så var de äldsta dissertationerna från tidigt 1600-tal utformade. Den äldsta bevarade dissertationen är (i min översättning) *Några satser om de fria konsterna, som härletts från antika filosofers skrifter* från 1602. Den handlar just om den akademiska utbildningen vid den filosofiska fakulteten och de slutsatser om utbildning som respondenten dragit vid läsning av antik litteratur! Dissertationen inleds med respondentens förord, som är dedikation till en sponsor.

Från mitten av 1600-talet, när universitetet har nya konstitutioner, blir teserna »klädda», dissertationstexterna mer omfattande (50–100 sidor) och sammanhängande. Under den karolinska eran behövdes ämbetsmän, domare, läkare, diplomater, lantmätare, ingenjörer. De kunskapsområdena är också representerade i dissertationerna, om än inte i lika stor utsträckning som de filosofiska, humanistiska och teologiska. Innehållet varierar också mera med efter hand nya studieobjekt inom historia, politik, antikviteter, topografi och filologi. Under denna period gällde alltså empirisk kunskap

Recensioner

efter bokstudier eller observationer, mer än logisk bevisföring till bekräftelse av uppställda teser. Men ämnesvariationen kan förbrylla en sentida läsare. Dissertationerna med professorn i historia, som var kyrkohistoriker, handlar aldrig om kyrkohistoria, i regel inte heller om historia. I stället avhandlas moralfilosofiska, politiska och kulturhistoriska ämnen utan tydligt samband.

Under frihetstiden ökar antalet dissertationer, men de blir kortare till omfånget igen. Det beror bland annat på att professorers arbete på 1700-talet kunde presenteras i delprojekt som seriedissertationer, och olika studenter ansvarade som respondenter för skilda delar och betalade tryckkostnaderna. Nyttiga och svenska ämnen tar plats på bekostnad av antika och humanistiska sådana. Topografi blir populärt och Ortsbeskrivningar kan läggas fram i vilket ämne som helst vid filosofiska fakulteten. Ämnesvariationen förvånar alltså fortfarande en modern läsare. Bland Anders Celsius dissertationer om astronomi kommer till exempel en avhandling om Värend i Småland.

Värderingen av disputerandet förändrades, när den empiriska naturvetenskapen producerade ny kunskap. Den muntliga disputationen blev inte sökandet efter sanningen utan en övning i att offentligt argumentera för en sak. När dissertationen bestod av nakna teser var det lätt att opponera på dem med logikens regler. Men när dissertationerna byggdes ut till redogörelser, resonemang eller en textutgåva med översättning blev det svårt att disputera enligt logikens regler. I sådana fall kunde dissertationen likafullt förses med en epilög, ett så kallat *korollarium*, med korta frågor och påståenden som disputanden skulle försvara.

Just ett sådant korollarium återfinns i professor Johan Ihres gotiska forskning i valda stycken, *Analecta Ulphilana*, del 6, som innehåller böjningsmönster för gotiska substantivdeklinationer på sexton sidor. Utanför ordinarie seriepaginering följer åtta blandade politiska teser, *Theses Miscellaneae*. Den tjugoårige respondenten Jonas Dryander skulle i oktober 1768 alltså övningsdisputera om både valda gotiska deklinationer och blandade dagsaktuella politiska teser. Kronprinsen, den blivande Gustav III, anmälde i egenskap av universitetskansler sin närvaro och begärde en översättning av teserna till svenska. Några professorer begärde i missnöje över fakultetsopponentens lama insatser vid disputationen att få agera extra opponenter. Preses professor Ihre parodierades i pressen med öknamnet Herr Irrblåss eller H:r Ihrblåse (Grape 1949 s. 307–312). Vad blev respondenten Dryanders reaktion på denna publika antagonistiska dramatik? Han hade redan disputerat på sitt gymnasium som 15-åring, lämnade Uppsala och disputerade *pro gradu* på svampar i Lund, reste till England, blev bibliotekarie vid Royal Society och var en av grundarna till Linnean Society. Han publicerade botanisk litteratur på svenska, tyska, engelska och latin (SBL, J. C. Dryander).

Exemplet Ihre/Dryander väcker förstas frågan om författarskapet, om vem som har skrivit avhandlingen. Preses eller respondenten? Ihre uppger att respondenterna till största delen författade dissertationstexterna. Professor Schefferus på 1600-talet kommenterar inledningsvis i dissertationerna hur han låter sina studenter utarbeta sina texter. Från 1600-talet finns emellertid en farhåga att studenterna skrev för mycket i dissertationerna, att pinsamma språk- och sakfel kunde uppstå. Botanisten Thunberg uppger att han själv skrev disputationerna, och att högst ett fåtal respondenter skrev egna dissertationer. Thunberg menar att för Linné gäller detsamma. Seriedissertationer

nerna, framhåller Lindberg, författades av preses och en fjärdedel av dissertationerna 1778–1820 är just sådana seriedissertationer. Utredningen om författarskapet är intressant men knappast klagörande, eftersom källorna är så pass motstridiga. Eftervärlden, det digitala vetenskapliga arkivet och Lindberg själv, har hursomhelst katalogiserat dissertationerna alfabetiskt efter preses namn.

Dissertationerna skrevs på latin; disputationerna genomfördes på latin. Språket fyllde en kommunikativ funktion som vetenskapens internationella språk och hade vidare ett pedagogiskt syfte med språklig och intellektuell disciplinering. Latinet gav de unga abstrakta begrepp, och ett abstrakt tänkande som fortsatte i disputationens logiska exercis. Denna kognitiva skolning fortsatte i det humanistiska studiet av de antika klassikerna, en övning som även var moralisk och politisk eftersom de romerska författarna gav exempel på moralens och maktens komplikationer. Symboliskt stod latinet för vetenskapernas förmodade enhet, sammanhang och universalitet, att dess användare var lärd med encyklopedisk kompetens. Stilen på latinet i dissertationer kunde vara ett disputationsämne på 1700-talet. Svenska språket kunde dock användas i ekonomiska avhandlingar från 1741 och ibland även i andra ämnen, såsom juridik eller praktisk kemi. Men endast en tiondedel av avhandlingarna på 1700-talet skrivs på svenska. Latinet som dissertationspråk överlever ända till dess disputationsväsendet upphör på 1850-talet.

1753 används för första gången genrebeteckningen *avhandling* i sin nuvarande betydelse i *Kort afhandling om quartz* på 16 sidor på svenska, indelad i elva paragrafer/avsnitt med numrerade underavdelningar och referenser till annan litteratur i löptexten. I sann upplysningsanda avslutas avhandlingen med kvartsens allmänna och enskilda nyttigheter. I inledningens dedikationer tydliggörs det sociala nätverket. Respondenten Abraham Hedman är son till en fabrikör och apostroferar denne och sin morbror fortifikationslöjtnanten med varsin dikt, men först efter att i djupaste vördnad ha tilltalat landshövdingen, bergskollegiums president, bergsråd, assessorer och kammarherrar i en lång namnlista.

Året därefter, 1754, används genrebeteckningen *avhandling* för andra gången i *Afhandling om wäxelcontractet* på 34 sidor indelade i femton paragrafer/avsnitt med underavdelningar och referenser till annan litteratur. Den avslutas med en exempel-samling på hur växelkontrakt kan formuleras på några olika språk. Respondenten Isak Hellmansson, ångermanlänning, tilltalar i ett kort förord på vördsam prosa sina föräldrar, komministern i Gudmundrå och hans hustru. Här finns inget annat socialt nätverk, ingen framstående mecenat.

Ordet *metod* betydde under tidigmodern tid pedagogisk metod, men under 1700-talet används *metod* som term främst i naturvetenskaperna. Avhandlingar kunde behandla metoder för mätning av olika fenomen eller experimentmetoder eller klargöra skillnaden mellan empiri och teori. Fokus på rön och resultat kommer senare mot mitten av 1800-talet då nya rön kan presenteras i form av en historisk källpublikation, en översättning av grekisk text eller beskrivning av ett mineral eller en ort i Sverige. Men då har disputationsväsendet snart spelat ut sin roll.

Lindbergs bok fokuserar på de tidigmoderna avhandlingarna, men fortsätter sin genrehistoria in i modern tid för att söka kontinuiteter i den akademiska avhandlingens

Recensioner

utveckling från mitten av 1800-talet in i nutidens forskarutbildning och avhandlingsproduktion. De drygt 23 000 bevarade dissertationerna från disputationsväsendets tid överträffas av antalet akademiska avhandlingar som har skrivits i Sverige under 2000-talet. Och nu på ett annat internationellt vetenskapsspråk, på engelska.

Lindbergs bok presenteras på Vitterhetsakademiens hemsida som »en odysse genom fem seklers lärda kultur». Den är en odysse genom ett tjugotal tematiska kapitel med ibland otydlig disposition och vaga korsreferenser, vilket tyvärr leder till en del rapsodiska upprepningar som läsaren kan förirra sig i. Men i överflödet av detaljfakta kan läsaren fritt välja sina favoriter. För mig har det varit den intressanta utredningen om vem som egentligen skrev dissertationerna, trots att den inte leder till något entydigt svar. Frågan om svenska och latin behandlas tydligt, strukturerat och klarsynt. Det är författarens starka tema. Kapitlet om de sociala kringtexterna genomför en tydlig textanalys och genrebestämning. De svenskspråkiga avhandlingarna från 1700-talets mitt, lätt åtkomliga på nätet i fulltext, kan locka till vidare texthistoriska studier.

Litteratur

- Berch, Anders/Hellmansson, Isak J., 1754: Afhandling om wäxelcontractet. Uppsala.
- Grape, Anders, 1949: Ihreska handskriftssamlingen i Uppsala universitetsbibliotek, del I. Samlingens tillkomst och öden. Person- och lärdomshistoriska studier över dess innehåll. (Acta Bibliothecae R. Universitatis Upsaliensis 6.) Uppsala.
- Ihre, Johan/Dryander, Jonas, 1768: Analecta Ulphiana, del 6. Uppsala.
- Jonas Carlsson Dryander, urn:sbl:17665, Svenskt biografiskt lexikon (artikel av Arvid Hj. Uggl.) [hämtad 2.11.2022].
- Gindhart, Marion, Marti, Hanspeter & Seidel, Robert (red.), 2016: Frühneuzeitliche Disputationen. Polyvalente Produktionsapparate gelehrten Wissens. Köln, Wien: Böhlau Verlag.
- Rhalambius, Elias M./Moderus, Sven J., 1602: Propositiones nonnullae de artium liberalium causis ex praestantium Philosophorum monumentis collectae. Uppsala.
- Wallerius, Johan G./Hedman, Abraham, 1753: Afhandling om Qvarts. Uppsala.

Erik Falk